

Проф. д-р ик. н. Камен Каменов

ПОВЕДЕНЧЕСКИ АСПЕКТИ НА НЕФОРМАЛНАТА ИКОНОМИКА

Проблемите, свързани с неформалната икономика са обект на внимание и се анализират от представители на различни институции. Към тях имат отношение учени, синдикалисти, политици и дори самите участници в нея. Връзката на тази икономика с поведението на човешкия фактор налага да се даде отговор на различни въпроси по отношение на формалните дадености и неформалните истини за личността, мотивите за участие в нея, а също и за условията, които създават подходяща среда за "сивата" икономика. Разглеждането на неформалната икономика като функция на поведението на човешкия фактор позволява да се разкрие значението на ценностната система за мотивирането на конкретно поведение. Установяването на връзката на неформалната икономика с различни форми на поведенчески и пазарни несъответствия дава възможност да се търсят и съответстващи методи и средства за нейното ограничаване.

JEL: E26; L30

Формална и неформална икономика и формални дадености и неформални истини

Ефективното функциониране на обществено-икономическата система се свързва с налагането на определени форми на регулиране на отношенията както между отделните личности и групи, така и между стопанските субекти. Всяка регулация изисква съответни предписания със задължителен характер. В този смисъл те имат формален характер и на практика се осигуряват от нормативната база. Съвкупността от задължителните норми на поведение за личността, групите и стопанските субекти са формалните дадености, чрез които се постигат различни цели, поставени пред обществено-икономическата система. Отклоненията от правилата на формалните дадености могат да се мотивират по различни причини и представляват неформални истини. Относителният характер на истината може да засегне по различен начин както личността и групите, така и стопанските субекти. В този смисъл от правна гледна точка обективната действителност и обективната истина могат да се разминават, което означава несъответствие между формалните дадености и неформалните истини. Разглеждането на неформалната икономика като отношение от формални дадености позволява тя да бъде характеризирана както във връзка с регулативните механизми на обществено-икономическата система, така и с поведението на човешкия фактор.

Най-общо зад понятието "неформална икономика" се крият отклонения от нормативната база. Те могат да бъдат мотивирани и от стремежа към лично и групово облагодетелстване, и с цел осигуряването на конкретни предимства на фирми, организации и институции. За първи път у нас на научен форум проблемите на неформалната икономика се дискутират през 2001 г. На конференция

с представители на научните среди, бизнеса, местните власти, изпълнителната и законодателната власт се обособяват три зони:¹

- икономика, в която се произвеждат, предлагат и продават криминални стоки. Това е т. нар. черна или криминална икономика;

- сива икономика – в нея се помества целият регистър в един пазар – от този, който не е регистриран, до регистрирания, но лъжеш с осигуровки и данъци;

- неформална “бурканна” икономика, представляваща цялата култура на бартерната икономика и обмен на стоки.

Общото в трите зони е нарушаването на нормативната база, т.е. държавата чрез различни институции налага определени правила, а човешкият фактор, който трябва да ги провежда в практиката и изпълнява, има различно поведение. Така се обособява една система от неформални истини, които са в основата на неформалната икономика. Това понятие обединява на практика и трите зони, приети на цитирания научен форум (“криминална” икономика, “сива” икономика, “бурканна” икономика).

В една обществено-икономическа система колкото повече са неформалните истини, толкова по-неефективно функционират формалните дадености. Не е възможно нормативната база да удовлетворява по еднакъв начин интересите на стопанските субекти или отделните личности и групи. Това означава, че винаги ще има предпоставки за нейното нарушаване. Причините за неформалната икономика могат да се обособят в две групи:

Първата група е генетично заложена у човека. Стремещът към оцеляване е детерминиран в неговата психика и това го кара да се осигурява в различни направления. Едно от тях е презапасяването. Древните философи (Сенека) застъпват становището, че природата е осигурила всичко, което е необходимо за съществуването на човека. Човек страда заради излишъка. Насочването на човешките усилия към презапасяване често води до сблъсъци с формалните дадености (закони, правилници, наредби и др.), което е крачка към неформалната икономика. Именно съвкупните човешки усилия за по-висока степен на осигуреност (презапасяване) водят до специфична конкуренция за оцеляване, което пък от своя страна усъвършенства и механизмите, по които неформалната икономика се вражда в обществено-икономическата система.

Към *втората група* се отнасят причини, свързани с обществено-икономическата система. На практика това са институциите, които се създават по законов път и функционират на основата на определена нормативна база. Те могат да утвърждават както пазарни, така и социални ценности. В първия случай се стимулират конкуренцията и стремещът към богатство, а във втория – взаимопомощ, солидарност и справедливост. Разбира се, че в рамките на двата случая се враждат модели за поведение на две обществено-икономически

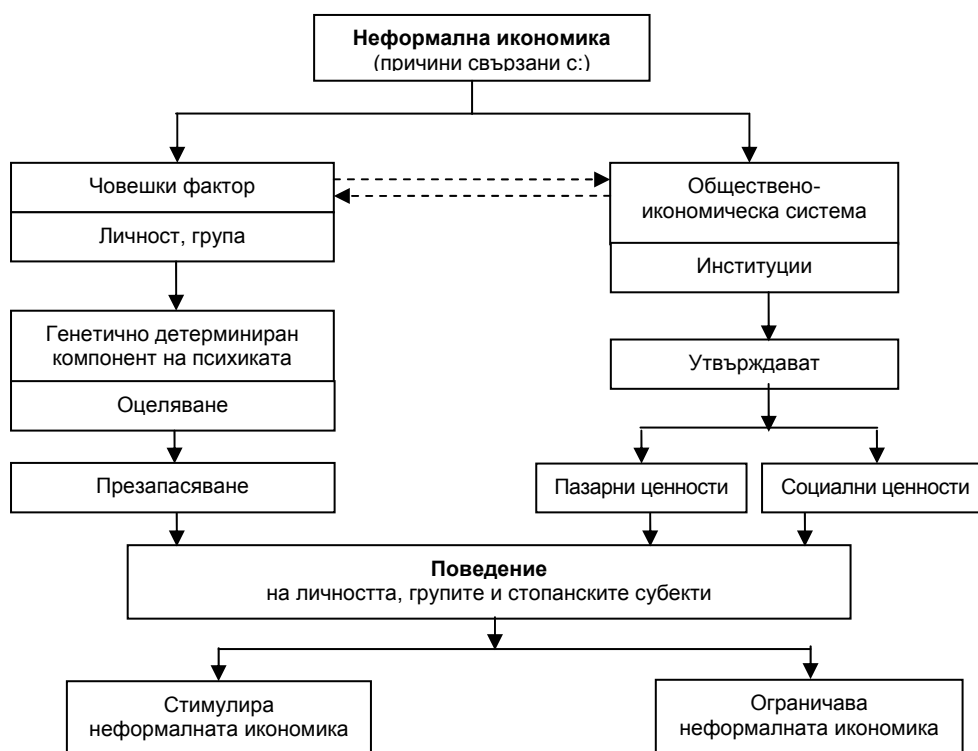
---

¹ Конференция на тема “Сивата икономика в България: Защо я има и какво да се прави?”. С., 25-26 октомври 2001.

системи – капиталистическа и социалистическа. Първата е по-близка до природата на човека, докато втората е по-социална, но ограничаваща предприемаческите инициативи. Проблемът всъщност тук е до каква степен са съвместими пазарните и социалните ценности. Без да се взема отношение по въпроса за относителния дял на застъпване на тези ценности, със сигурност може да се твърди, че липсата на социални ценности стимулира неформалната икономика. И това е така, защото се нарушава мярката при натрупването на богатство в условията на конкуренция, свързана с неконтролираното използване на ресурсите, неспазването на нормативната база, използването на властовия ресурс за лично и групово обогатяване и др. Или неформалната икономика е резултат от невъзможността да се отговори на пазарните очаквания на отделни пазарни субекти. В този смисъл пазарът е надценен като регулатор на обществено икономическите отношения. Търсенето на пътища и средства за заобикаляне на пазарните правила означава, че в стремежа към натрупването на повече капитал една част от пазарните субекти си изграждат неформални истини, които не съответстват на формалните дадености.

Схема 1

Причини за неформалната икономика

Връзката между човешкия фактор и общественно-икономическата система като причина за неформалната икономика е двустранна (вж. схема 1). От една страна, институциите налагат определени форми на задължително поведение, които утвърждават в различна степен пазарните или социалните ценности, а от друга – самата общественно-икономическа система при демократичните общества е резултат от своеобразния избор на личността, респ. групите в зависимост от определени мотивиращи фактори. Така, веднъж утвърдена по демократичен път, общественно-икономическата система влияе върху поведението на човешкия фактор и на практика то легитимира самата система. От тази гледна точка неформалната икономика е отклонение от определен модел на поведение, утвърден от институциите на общественно-икономическата система. В този смисъл и причините могат да се търсят в самите институции – несъответстващи на реалните потребности правомощия, дублирането на правомощия или създадени институции с неадекватни за стопанската и социалната практика правомощия. Институционалните причини за неформалната икономика обаче не дават представа за цялостната картина, ако тя не се допълни и с причини, породени от човешкия фактор. Дори при много добра институционална структура с напълно съответстващи на потребностите правомощия, ако хората, които чрез властта реализират тези правомощия, имат неморално поведение, това се превръща в сериозен стимул за тази икономика. Чрез поведението си човешкият фактор може да я провокира. Понеже целият икономически процес би могъл да се разглежда като поведенчески резултат, то отклоненията от него представляват своеобразни неформални истини, които по различен начин се мотивират в личността и групите. Това означава, че желанията, потребностите и възможностите на хората са различни, но стремежът към придобиването и натрупването на капитал е характерен в една или друга степен за всички.

Докато човешкото поведение може да провокира неформални стремежи за лично и групово облагодетелстване, то институциите са тези, които при определени обстоятелства могат да генерират неформалната икономика. Утвърдени по нормативен път, те могат да породят различни ефекти във времето. Във връзка с това съществуването на такива явления като неиздаването на съответстващи на закона документи, укриването на реални доходи, обявяването на занижени цени при продажбата на недвижими имоти и т.н. може да бъде резултат и от институционално несъвършенство. Или нормативната основа, върху която се изграждат техните функции като формални дадености, позволява възникването на неформални истини, които са мотивирани като поведение за отделните личности и групи по различен начин. Така институциите могат да се превърнат при определени пропуски или противоречиви нормативни решения в генератор на неформалната икономика.

От гледна точка на структурата на управленския процес такава икономика може да се провокира по цялата верига – институции, субект на управ-

ление, обект на управление. На всяко от равнищата поведението на човешкия фактор може да се прояви чрез различни неформални истини, които в една или друга степен са и проявление на тази икономика. Обективното съществуване на неформалните истини трябва да се осмисли по-скоро съдържателно, отколкото да са обект на отричане. Въпросът в случая е на баланс между неформалните истини, пораждащи позитивно поведение, и такива, които се свързват с негативно поведение. Не трябва да се пренебрегва и фактът, че самите формални дадености като вътрешна и външна нормативна база могат да имат пропуски и несъвършенства. Именно в такива случаи определени стопански дейности могат да бъдат дефинирани като неформална икономика поради поведение на човешкия фактор, продиктувано от приетите като мотив за действие неформални истини. Тяхното анализиране би позволило вземането на важни управленски решения за промяна в нормативната база.

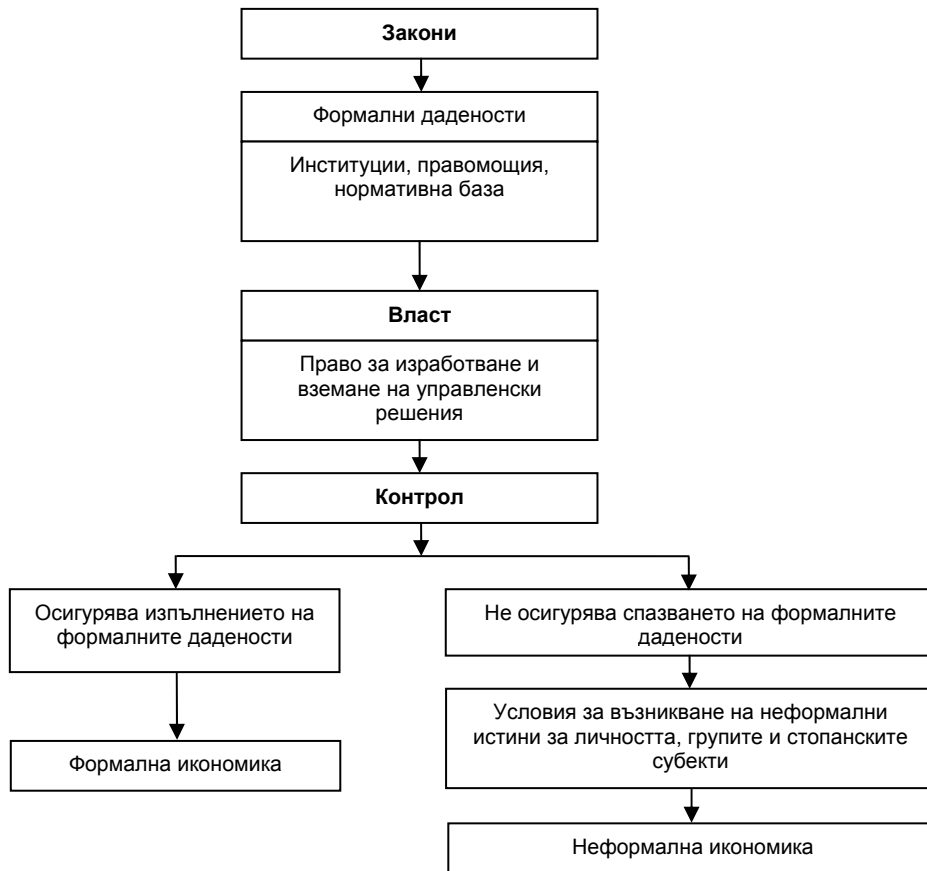
Към всеки определен момент капиталът като даденост е точно определена величина както за отделната стопанска единица, така и в глобален мащаб. Неформалната икономика има връзка с участието на отделни личности, групи и стопански субекти в неговото преразпределяне. Така могат да се определят и различни форми на проявление на неформални действия като корупционно поведение, нарушаване на нормативната база, манипулативно поведение и използване на властовия ресурс. Неформалната икономика е свързана и с формалната власт. Без нейното осигуряване много от мащабните престъпни схеми не биха се реализирали. Във връзка с това може да се направи изводът, че размерът на неформалната икономика освен от чисто поведенчески фактори зависи и от равнището на властта, която я осигурява. Така, от една страна, властта като право за изработване и вземане на управленски решения може да въздейства и превантивно, и оперативно срещу престъпните схеми на неформалната икономика, но и самата тя трябва да подлежи на контрол поради възможността да я осигурява. Връзката между властта, формалната и неформалната икономика може да се проследи от схема 2.

Властта на практика осигурява воденето на определена политика. Ако институционалната структура на обществено-икономическата система е неправилно изградена, а нормативната база противоречива и неадекватна на икономическата и социалната картина, то и властта като регулативно средство не би могла да изпълни успешно ролята си. Това е така, защото трудно ще се определи онова количество власт, необходимо на управляващите субекти, и съответстващата мотивация, която ще гарантира максимално спазването на формалните дадености. Както недостатъчната, така и излишната власт са еднакво опасни в стремежа да се наложи определено поведение в управляваните обекти. По този начин властта като функция на водената политика се упражнява неефективно, при което се създават подходящи условия за неформалната икономика. Като се прибави в такива случаи и демо-

тивирането на управляващите, естествено е да се очаква ускоряването на тези процеси. Така неформалната икономика може да се превърне в следствие на водената неформална политика.

Схема 2

Връзка между власт и формална и неформална икономика

Както вече беше посочено, неформалната икономика може да се провокира по цялата верига на управленския процес – институции – субект на управление – обект на управление. Към властта отношение имат субектът на управление в правото си да изработва и взема управленски решения, както и самото ръководене на изпълнението на решенията. Бюрократизирането на управленския процес, особено в неговата административна част, създава подходяща среда за възникването на корупционни отношения. Най-често това се свързва с два специфични ресурса – времето и информацията. Те се

използват субективно, но могат да окажат обективно влияние върху конкретни резултати. В този смисъл тяхното използване може да се свърже както с формалната, така и с неформалната икономика. Не са редки случаите, когато, за да се пести време и избягнат бюрократичните прегради пред бизнеса, както и да се получи изпреварваща информация за предстоящи нормативни промени или за конкуренти, се заделят пари от формалната икономика, които се насочват за решаване по неформален начин на възникналите проблеми.

Така усложнената документална среда, многото правила, често нетрайни и неясни, принуждават предприемачите да си изградят система от неформални истини, с което на практика се заобикалят формалните дадености. По този начин поради чисто бюрократични причини формалната икономика “захранва” неформалната. Преливането на средства от първата към втората често става по много добре отработени схеми, които са трудно откриваемы за контролните органи. Освен невнасянето на данъци, такси, осигуровки и други отчисления за бюджета изключително опасен момент е насочването на средствата от неформалната икономика. “Постоянното живеене в сивата икономика е точно на една крачка от черната и много лесно от продажби на контрабандни стоки се влиза в търговията с наркотици, хора и т.н. Така че сивата икономика може лесно да придобие черно поведение, ако взема пари от криминалната.”²

Отношението към неформалната икономика е противоречиво. От една страна, в публичното пространство се формира мнението, че тя е изключително негативно явление, но се срещат и други становища за това, че тя е неизбежна и дори с определени плюсове, особено по време на криза. Понеже неформалната икономика хем е неприемлива, хем неизбежна, е необходимо към нея да се изработи единна политика, която ясно да дефинира минусите и опасностите, но да не се пропуснат и алтернативи за плюсовете. Тоталното сриване на сивата икономика би било еднакво опасно, както и неконтролираното и разрастване. Това важи с особена сила за различните сектори на стопанството от гледна точка на кризисното състояние на формалната икономика. Налагането на селективен подход към неформалната икономика означава да се атакуват приоритетно “черната” или “криминалната” икономики, които застрашават не само устойчивостта на цялото стопанство, но често и живота на хората. Особено важно е да се контролира и преливането на парични потоци между различните разновидности на тази икономика.

Борбата с неформалната икономика е изключително деликатна тема. Върху нея се упражняват политици, синдикати, обществени организации, както и пряко засегнати в бизнеса. Поради това е наложително да се даде отговор на въпроса докъде е ефективна тази борба, за да не се стигне до парадокса, когато усилията, които се правят за нейното преодоляване като

---

² Пак там.

ресурси, организация, време и придобиването на информация, да превишават като резултат щетите от самата неформална икономика.

Един от основните недостатъци в борбата с тази икономика е симптоматичният подход. При него се оказва, че е възможно разходът на ресурси и време за отстраняването на симптомите да “изяжда” потенциала за разкриването и решаването на истинските проблеми. Ефектът от отстраняването на симптомите се постига по-бързо, но е нетраен, докато ефектът от решаването на проблема е по-бавен, но по-траен. Това налага баланс на усилията докде да се търси ефект на симптома и откъде – ефект на проблема в борбата с неформалната икономика.

Неформалната икономика е свързана с формалната, т.е. нещо трябва да се произведе като стока или услуга и след това да се насочи в схемите на неформалната икономика, или нещо трябва да съществува като формално административно изискване, за да се търсят пътища за заобикалянето му. Така установяването на отклоненията от формалните дадености се определя като неформална истина, респ. неформална икономика. Проблемът всъщност е не регистрирането на отклоненията, а търсенето на причините за тях. Това, че се укриват доходи, не се плащат осигурителни вноски или се подкупват чиновници, е само следствие на едни доста сложни процеси, протичащи в обществено-икономическата система. Ако те не бъдат диагностицирани и решени като проблем, симптоматичните ефекти от разкриването на различни нарушения само ще оправдават вложените усилия и средства в оперативен порядък, без да дават отговор на въпроса за стратегическото решаване на проблема. Разбира се, усилията за борба с неформалната икономика в оперативен порядък са необходими, защото без тях сериозно би се нарушила устойчивостта на икономическата система. Но в тази насока трябва да се търсят приоритети, които да насочват усилията в точно определени направления. В стратегически план обаче е необходимо да се търсят решения по отношение на причините за неформалната икономика. Нейните предимства, свързани с това, че тя компенсира възникналите сътресения във формалната икономика, особено по време на криза, а също осигурява и средства за много хора, не означават, че подобни процеси трябва да се стимулират. В тази насока трябва да се търсят механизми и стимули за “осветляване” на неформалната икономика. Със сигурност санкцията и страхът от нея не решават проблема. Дори нещо повече – създават се предпоставки за усъвършенстването на формите за съществуването на неформални икономически отношения. Рестрикциите могат да имат симптоматичен ефект, и то само до определено равнище на използване. Нарушената мяра при прилагането им се установява, когато въпреки тях неформалната икономика разширява своя обхват.

Решаването на проблемите, свързани с основните причини за такава икономика – поведението на човешкия фактор и обществено-икономическата система (институциите), изисква системни усилия във времето, а не

конюнктурен подход. Що се отнася до човешкия фактор, усилията могат да се насочат в две направления – от една страна, търсене на форми и методи на работа за усилване и активизиране на моралния потенциал, и от друга, да се разработят трайни правила и технология на поведение. Тъй като към морала имат отношение различни институции в човешкото развитие, неговото оценяване към даден момент е резултат от миналото. В този смисъл трудно могат да се компенсират определени пропуски в историческото време на формирането на човешката личност. Поради това ясни правила, в които са открити правата и отговорностите и ефективния административен контрол, могат до голяма степен да спомогнат за компенсиране на определени пропуски на институциите при формирането на ценностната система на личността в историческо време.

Обществено-икономическата система чрез институционалната си структура на практика осигурява нормативните предписания за поведението на личността и групите, а в историческо време на различни етапи от човешкото развитие формира и определени ценности. Това дали те ще бъдат приоритетно пазарни, или социални се отразява на поведението на човешкия фактор. В демократичните общества правото на избор и стремежът към оцеляване при пазарни условия налагат да се развива чувството за конкуриране, натрупване на капитал и в определена степен егоизъм. Определено в такава среда за отделната личност, групите и стопанските субекти се развива и стремеж към неспазването на формалните дадености с цел пазарно оцеляване. Така се формират и неформалните истини, мотивиращи поведение, различно от нормативно предписаното, което на практика е неформална икономика. Това къде в отделните сектори на икономиката ще се прояви такова поведение, какви са, колко и как се реализират отклоненията, респ. нарушенията, определя и какъв тип неформална икономика се осъществява, както и какви ресурси и време ще се отделят за борбата с нея. Ето защо е необходимо да има и определени приоритети. Обект на наблюдение и сериозен контрол трябва да са високите равнища, където се реализират и най-големите обороти от неформалната икономика. Отделянето на съществени усилия и време за най-ниските равнища, освен че не носи ефект, много често може да се окаже демотивиращо за евентуални предприемачески инициативи във формалната икономика с вече натрупаните средства. На тези равнища е по-важно да се изработят ясни правила за излизане от неформалната икономика, като в тях трябва да се откроява справедливост и стремежът на държавата този процес да се подпомогне. В това отношение изключително важна е държавната политика за опростяването на документалната среда, която е потенциален източник на корупция. Премахването на много бюрократични бариери, изискващи задължителна заверка на документи, без това да е от съществена значимост, или даването на разрешителни от институции за определени дейности, които с нищо не осигуряват във времето самите дейности, би довело до по-голяма мотивация за невлизане в неформалната икономика, а за тези, които вече са там - за излизане от нея.

Подходяща среда за разглежданата икономика се създава и при липсата на приемственост във водената икономическа политика в различни сектори на стопанството. До голяма степен това се свързва и с мандатността. Понеже много икономически процеси в стопанството протичат за сравнително по-дълги периоди, често те не завършват в рамките на четири години. Ако след такъв период се извършат съществени институционални промени или се сменят приоритетите за отделните сектори в икономиката, се създава подходяща среда за неформалната икономика. Нещо повече, тя може да се пренесе и в социалната сфера и там да се използват нормативните и институционалните вакууми за лично и групово облагодетелстване. Поради това в националното стопанство трябва да има устойчиви стратегически приоритети, които да не са подвластни на мандатността и воденето на нови политики в отделните сектори на стопанството. За целта освен професионална намеса на екипи от различни специалисти, учени, синдикати е необходимо и политическо съгласие за дефинирането на тези приоритети.

Независимо от различните причини за възникването на неформалната икономика и нейните форми на проявление, ако се търси първоизточникът, несъмнено това ни отвежда към поведението на личността и групите, мотивирано по определени причини и проявено по различен начин. Това не се отнася само за участниците в неформалната икономика - по същия начин то важи за онези, които, използвайки властта, в различна степен я осигуряват. Така на повърхността изплуват чисто човешки и групови отношения. В този смисъл се налага изводът, че неформалната икономика може да се разглежда като функция на поведението на човешкия фактор, проявено в обществено икономическата система.

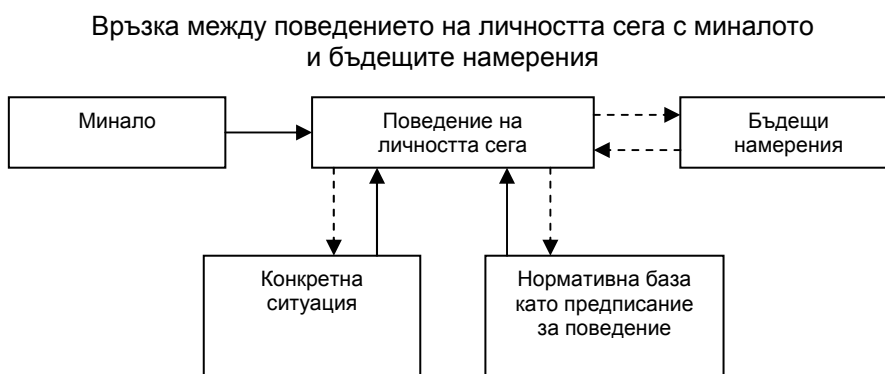
Неформалната икономика – функция на поведението на човешкия фактор

Стремежът към оцеляване е генетично заложен в човека. Чрез нагона – агресивен и сексуален, до определен етап на реакция човекът и животните си приличат. Нагонната енергия поражда вътрешно напрежение, която трябва да се освободи чрез активно поведение – действие. Задържането на действието е началото на мисленето и именно оттук започват различията между човека и животните. Оцеляването на човека се свързва с различни ситуации – проблемни, екстремни, кризисни и т.н. В тях той проявява различно поведение, като в едни случаи преобладава стремежът към лично оцеляване, а в други – към групово. Това каква ще бъде реакцията на отделната личност зависи от множество фактори, но определящи са базовите ценности, т.е. тези, които са трайно закрепени и устойчиви във времето.

Към формирането на ценностната система на отделната личност отношение имат преди всичко семейството и институциите на обществено-икономическата система. Това какво ще бъде поведението на личността сега зависи от три основни фактора – миналото, характеристиките на ситуацията

сега и стремежите и намеренията за бъдещето. От тях конкретно могат да бъдат оценени два – ситуацията сега и миналото, но реално въздействие може да се окаже само във връзка с поведението на личността в конкретната ситуация. Това поведение обаче е резултатна величина както на миналото, така и на бъдещите намерения. В този смисъл при една и съща ситуация отделните личности ще имат различно поведение, защото имат различно минало и различни намерения за бъдещето. Така към нормативната база, която институциите дават като предписание за конкретно поведение, отделните личности ще имат различно отношение и могат да проявяват и различно поведение. Връзката между поведението на личността сега и бъдещите намерения е показана на схема 3.

Схема 3

Миналото на всяка личност е резултат от въздействието на социалната среда (преди всичко семейството) и съществуващите към момента институции. Ако се приеме, че поведението, което предписва нормативната база на различните институции, има еднакво отношение и е еднакво задължително за всеки човек, би трябвало да се очаква и еднакво поведение от хората. Това обаче не е така поради различни причини. На първо място е социалната среда – семейство, приятелски кръг и др., която за отделните личности е различна. В този смисъл тя ще формира и различни ценности в тях. С особено траен характер и вероятност да се оформят като базови са ценностите, които се създават от страна на семейството. Така формалните дадености на нормативната база се приемат по различен начин и всяка отделна личност си изгражда и своя неформална истина за тях. На второ място, с не по-малко значение за поведението на личността сега, е и начинът, по който тя оформя представите за своето бъдеще през нормативните предписания на отделните институции за настоящото поведение. Това също може да бъде мотив за създаването на различни неформални истини за поведението сега, понеже у отделните личности са формирани и различни представи за бъдещето. Така на практика може да се окаже, че в една група или колектив съвместно трябва да се трудят

хора с различни ценности и мотивация, които имат изградени и различни системи от неформални истини за формалните дадености като предписание за поведение от страна на институциите.

Ако институциите и нормативната база съдържат необходимия потенциал за ефективен управленски процес, то неговото реално съществуване зависи от личностния потенциал. Качества, които са основополагащи за личностния потенциал независимо от характера на фирмената дейност, респ. организацията, ще ги определим като базови. Към тях могат да се отнесат:³

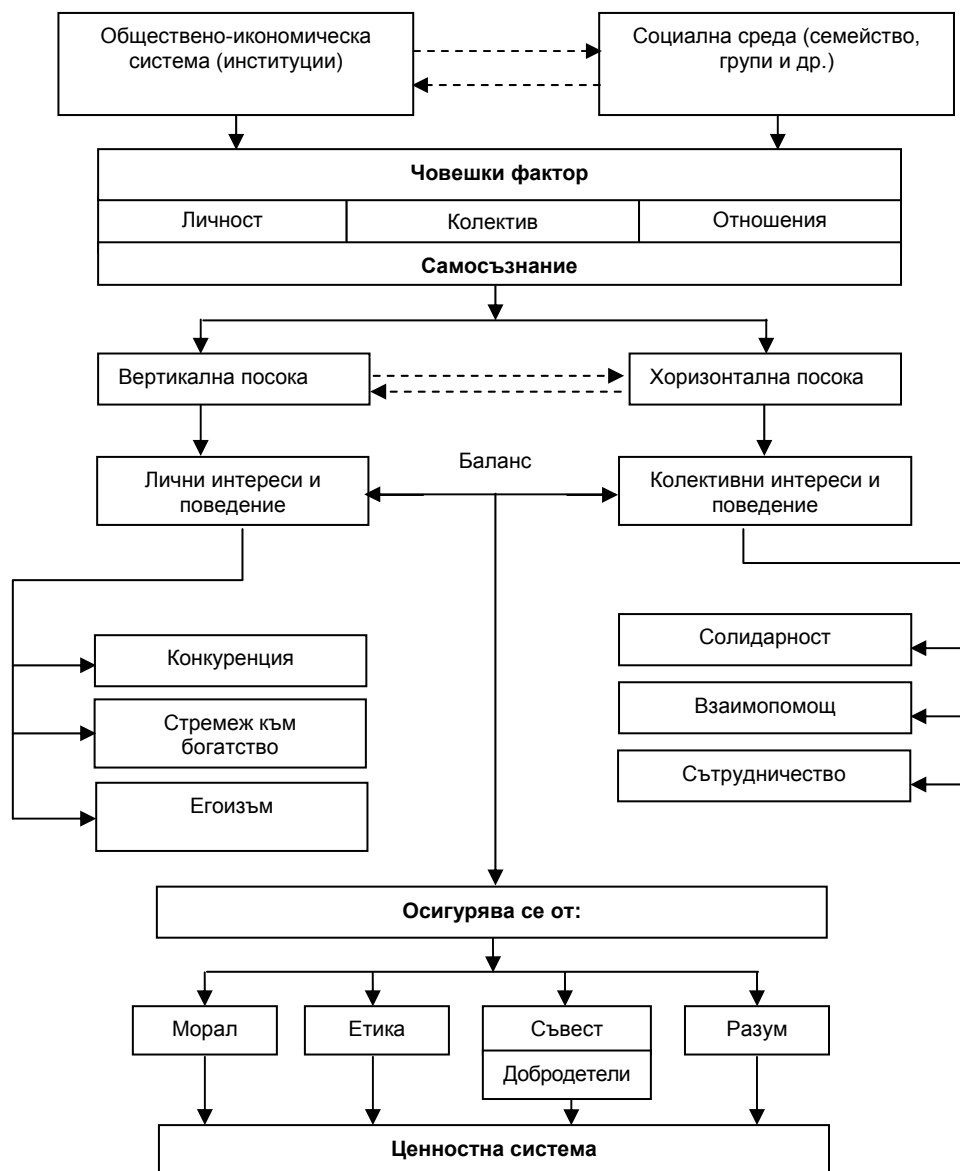
- професионализъм;
- мотивация;
- постоянно и градивно насочена воля за действие;
- стремеж към себедоказване чрез личен и фирмен успех;
- привързаност към фирмата, организацията;
- умение да се провокира позитивна активност;
- качество за работа в екип.

Човек реализира личностния си потенциал във времето. В този смисъл като социално-продуктивна единица той е функция на времето. Посочените седем базови качества на личността имат пряка връзка с организацията и действието във времето на всяко работно място, във всеки екип. При това във всяка личност тези качества са дефинирани по различен начин и развити до различно равнище, което означава, че в една група или екип участват личности с различни базови качества. Възможно е например добри професионалисти, но с недостатъчна мотивация да изградят система от неформални истини, с които успешно да се заобиколят формалните дадености на нормативната база, предписана от институциите. При такава ситуация могат да се създадат и други правила за икономическа дейност, които да се различават в определена степен от формалните. В този смисъл трудно може да се дефинира без липсата на задълбочен анализ кое точно мотивира неформалната икономика. Дали това са ограничените възможности за разгръщането на предприемачески инициативи, или прекалено големият и смятан за излишен педантизъм при налагането на формалните дадености на нормативната база чрез усложнена документална среда, което ражда корупция, а защо не и липсата на професионализъм в прилаганата контролна дейност. Явно мотивите могат да бъдат различни, но това, което ги обединява, е, че съществува неформална икономика следствие от поведението на човешкия фактор. Основни фактори, моделиращи това поведение, са общественно-икономическата система чрез институциите и социалната среда. Връзката им с ценностната система на личността може да се проследи на схема 4.

³ Посочените седем базови качества на личността са резултат от широки консултации на автора с работодатели, мениджъри и други заинтересувани лица за формирането на пълноценен личностен потенциал на всяко работно място. Вж. *Каменов, К.* Управленски процес и мениджърско поведение. В. Търново: "Абагар", 2009, с. 295, 296.

Схема 4

Моделиращи фактори на поведението на личността и връзката с ценностната система

Човек се приспособява към системата на нормативните предписания от страна на институциите, които имат задължителен характер, за да оцелее. В този смисъл общественно-икономическата система моделира неговото поведение и спазвайки определени норми, той легитимира самата система. Тези, които не могат да се приспособят, не оцеляват. Дали ще се стимулира приоритетно конкурентното начало, или сътрудничеството, зависи от формалните дадености, които предписва като поведение общественно-икономическата система. Несъгласието с тях от страна на личността, групите или стопанските субекти означава да се изгради като противодействие система от неформални истини, които се свързват и с други форми на поведение. Когато то има отношение към икономиката, се заражда и нейната неформална страна. Това какъв ще бъде обхватът на неформалната икономика в отделните сектори на стопанството, зависи от обхвата на системата от неформални истини, които се пораждат като контрапункт на формалните дадености.

Задължителните предписания за поведението на личността, групите и стопанските субекти, давани от институциите, се пречупват през онези ценности, които се враждат във всяка личност от социалната среда (семейството, приятелски кръгове и др.). Ако несъответствията с тези на институциите са незначителни, естествено е, че и кръгът на неформалните истини ще бъде стеснен. В обратния случай се наблюдава неговото разширяване. Това може да придобие размер на сериозни отклонения от нормативните предписания на институциите, което в сферата на икономиката означава нарастване на относителния дял на неформалната икономика в нейните разновидности. Особеното в случая е, че такива ценности като взаимопомощ, сътрудничество и др., които са резултат от хоризонталната посока на развитието на самосъзнанието на човешкия фактор и засягат колективните интереси и поведение, могат да се превърнат в организирана икономическа престъпност. Несъмнено това до голяма степен зависи и от формалните дадености, които институциите предписват като задължителна форма на поведение на личността, групите и стопанските субекти, от една страна, и ценностите, които мотивират, от друга. Ако това са конкуренция, стремеж към богатство, егоизъм и т.н., личната и организирана съпротива може да се изрази като форма на поведение в неформалната икономика. В този смисъл изводът, който се налага, е, че трябва да има баланс на пазарните и социалните ценности при реализацията на личните интереси и поведение и колективните интереси и поведение. Крайностите в двете посоки означават "див капитализъм" или социализъм.

Ролята на пазара като регулатор на икономическите отношения между стопанските субекти налага да се направи оценка на поведението на човешкия фактор. Това е така, защото по думите на бащата на германското "икономическо чудо" Лудвиг Ерхард психологическият фактор е основен за развитието на икономиката. Неформалната икономика като функция на

поведението на човешкия фактор може да се свърже с начина на съответствие между пазарните намерения на личността и пазарната реализация.

В понятието *“пазарни намерения”* се включват три компонента – желания, потребности и възможности на човешкия фактор. Желанието за нещо е по-скоро състояние на духа за неговото придобиване. Потребностите (обективни и субективни) могат да се разглеждат като осъзнато желание, което се мотивира с определено поведение. Именно желанията и потребностите на човешкия фактор могат да се разглеждат като основен мотив за икономическа дейност.

Желанието като чувство за придобиване на нещо е свързано с емоцията. Потребността невинаги се покрива с желанието - може да съществуват потребности от нещо, без това да се желае. Например ограниченията по време на криза, спазването на строги правила на обществени изяви, а в личен план - ограничения в начина на живот или налагането на определени норми на поведение в ежедневието и т.н. Най-добре е да има съответствие между желания и потребности. Несъответствията могат да се обособят в следните направления:

- обективни желания – субективни потребности. При този вариант желанията са следствие от устойчиво емоционално състояние на личността, но потребностите се редуцират в нейното самосъзнание в зависимост от конкретните ситуации. В този смисъл те могат да се отклоняват от желанията. Понеже това са мисловни модели, които по различен начин се структурират в самосъзнанието на личността, може да се очаква и различно поведение;

- желанията са по-големи, а потребностите по-малки. При този вариант емоцията пречи на разумната преценка на ситуациите, което формира стремеж към повече придобивки от реално необходимите. Обикновено такова поведение се формира у личността, когато в съзнанието се вграждат сравнителни модели, които чисто емоционално стимулират повече желания от реалните конкретни потребности. Това на практика е отношение към определени придобивки, което като форма на пасивно поведение съществува само в човешкото съзнание, но представлява потенциал на възможно активно поведение;

- желанията са по-малки, а потребностите по-големи. Понеже на повърхността на потребностите са желанията, при този вариант е налице самоограничаване на личността в желанията, което може да се дължи на различни причини - като се започне от възпитанието и начина на живот на отделната личност, премине се през приетите лични философии за живота и се стигне до съвестта и разума, които при определени обстоятелства налагат формирането на такива мисловни модели. С това може да се обоснове и съществуването на този вариант.

Желанията на отделната личност са въпрос на ценности, възпитание и самосъзнание. Ако те се повлияят само на едната от трите променливи – възпитанието, в перспектива ще се променят ценностите и самосъзнанието. Това означава, че желанията могат да се моделират чрез възпитанието, така че да се осмислят като потребности. При това трябва винаги да се съобразява и третият компонент на пазарните намерения – възможностите. Несъответствието между желания и възможности може да се дефинира в две направления:

- Желанията превишават възможностите. Това в каква степен е несъответствието може да се превърне и в мотив за неформално поведение на личността, което е и в основата на неформалната икономика. Липсата на възможности да се удовлетворяват желанията в рамките на формалните дадености може да мотивира създаването на неформални истини в съзнанието на личността, респ. групите, които, проявени чрез активно поведение, означават нарушаването на нормативната база като предписание за задължително икономическо поведение. Така стремежът да се удовлетворят желания, превишаващи възможностите, би могъл да се превърне в стимул за създаването или участието в неформална икономическа дейност от страна на отделната личност. Тази форма на несъответствие между желания и възможности може да има и положителни страни. Те се свързват с онези случаи, когато по-големите желания стимулират позитивни промени в личността за увеличаването на потенциала, респ. възможностите. Това е и в основата на развитието и прогреса. Нарушаването обаче на мярата, до която е налице стимулиращ ефект на желанията за положителна промяна, може да доведе до трайно негативно емоционално състояние на личността, излизането от което да се търси чрез активно поведение в сферата на неформалната икономика. Така с цената на нарушенията на нормативната база се търси удовлетворяването на желанията, които значително превишават възможностите.

- Възможностите превишават желанията. В случая са налице по-големи възможности спрямо желанията, което може да се дължи или на неосъзнати още желания, или на ограничения по различни подбуди (лична житейска философия, изчакване на по-благоприятни промени във времето и др.). При този вариант може да се стигне до изравняването на желанията с възможностите, което да се провокира от възникнали обстоятелства, дори и да се стигне до тяхното превишаване. Това не е чуждо на човешката природа, но зад проявата на подобно поведение винаги се крият определени причини.

Грешно е да се оценява поведението на личността, без да се вземат под внимание обстоятелствата. Търсенето на причинно-следствената връзка означава да се открият и анализират причините, довели до конкретното поведение. Стремежът да се атакува поведението на личността и групата за

нарушения, свързани с неформалната икономика, означава да се изразходва ресурс и време, които ще осигурят ефекта на симптома, но на практика не решават проблемите. Разрастването на структурите и институциите, които са приоритетно изпълняващи такива функции, може да доведе до усложняване и бюрократизиране на процеса на въздействие върху различните прояви на личността и групите в неформалната икономика. Различният от този подход трябва да се свърже със стремежа да се моделират, възпитават желанията на личността. Това обаче е приоритет на други институции и преди всичко на семейството.

Психолозите са установили, че вътрешната несигурност у човека като подсъзнателно чувство ражда отрицателната емоция. Именно тя мобилизира негативна енергия за оцеляването на индивида и най-често това става в противоречие с правилата. Икономическата несигурност на личността и страхът от неопределеността на бъдещето са мотив за изграждането на собствена система от неформални истини. Така обстоятелствата могат да променят принципите, които са били в основата на икономическото поведение на личността. Изводът, който се налага, е, че позитивните и негативните очаквания създават и съответни мисловни модели, които се проиграват в съзнанието. Затова възпитанието и осигуряването на икономическа и социална среда, стимулиращи позитивното мислене, са изключително полезни за намаляването на неформалните истини и обединяването на индивидите около позитивни промени, осигуряващи развитие на формалната икономика.

Веригата от зависимости между желания, потребности и възможности, определена като пазарни намерения, се материализира чрез *пазарната реализация*. В нея се включват освен потребностите като компонент на пазарните намерения, още потреблението, доходите и парите. Свързващият елемент между пазарните намерения и пазарната реализация са потребностите. Те са в основата на човешката активност. Погледнато от чисто пазарни позиции, чрез нарастването на потребностите и тяхното разнообразие се стимулира икономическия растеж. Потребностите на хората са различни и на практика е невъзможно да се удовлетворяват всичките. Причините са също различни, но основно се свързват с личностния потенциал – обща култура, професионална култура, знания и умения, възможности за работа в екип и др.

Удовлетворяването на потребностите в обществено-икономическата система би трябвало да съответства на доходите, които се създават. В противен случай се стига до нарушаване на нейната устойчивост. Всеки доход се свързва с труд или с владенето на капитала, или с комбинация от двете, а парите са всеобщ еквивалент на всички доходи спрямо потребностите. Последните като вид благо имат цена, която се изразява в пари. Всъщност чрез една променлива от системата на пазарните намерения, пренесена в системата на пазарната реализация, се активира реално

икономическото поведение. Така потребностите се превръщат във фактор, който провокира търсенето, респ. предлагането на пазара. За да се трансформират потребностите в потребление, са необходими доходи на отделната личност, група или стопански субекти. По този начин доходите и парите активизират пазарните отношения на търсенето и предлагането, от една страна, и потреблението, от друга.

В зависимост от това на какво равнище е съответствието между потребностите и доходите отделната личност може да има различно икономическо поведение.⁴ Като изключим варианта на удовлетвореност, когато потребностите и доходите си съответстват, несъответствието е в две направления: *първо*, по-малки потребности – по-големи доходи. В случая поведението може да се обясни с изчаквателни позиции за по-благоприятни пазарни промени; *второ*, потребностите превишават доходите. В зависимост от степента на несъответствието може да се формира различно поведение в човешкия фактор – ограничаване на потреблението, активност за осигуряването на необходимите доходи, която може да се прояви както във формалната, така и в неформалната икономика. Стремжът към по-бързи и по-големи доходи често насочва пазарните субекти към поведение, свързано с нарушаване на формалните дадености, което се изразява в укриването на данъци, неплащането на такси, осигуровки и др.

Важно несъответствие, при което се проявяват симптомите на неформалната икономика, е между потреблението и парите. Или в случая може да се реализира потребление с парични средства, което превишава в различна степен реалните доходи. Така на основата на преследването на егоистични интереси, личността, групата и стопанските субекти могат да изградят неформални икономически отношения, които да се материализират в конкретен резултат, чрез различни зони на неформалната икономика. Разбира се, в отделните сектори на стопанството възможностите за неформално икономическо поведение не са равни. С по-голяма вероятност е това да стане в тези, които са обект на чести структурни промени или на промени във вътрешната и външната нормативна база. Не без значение в случая е и нездравият политически интерес към един или друг сектор на стопанството.

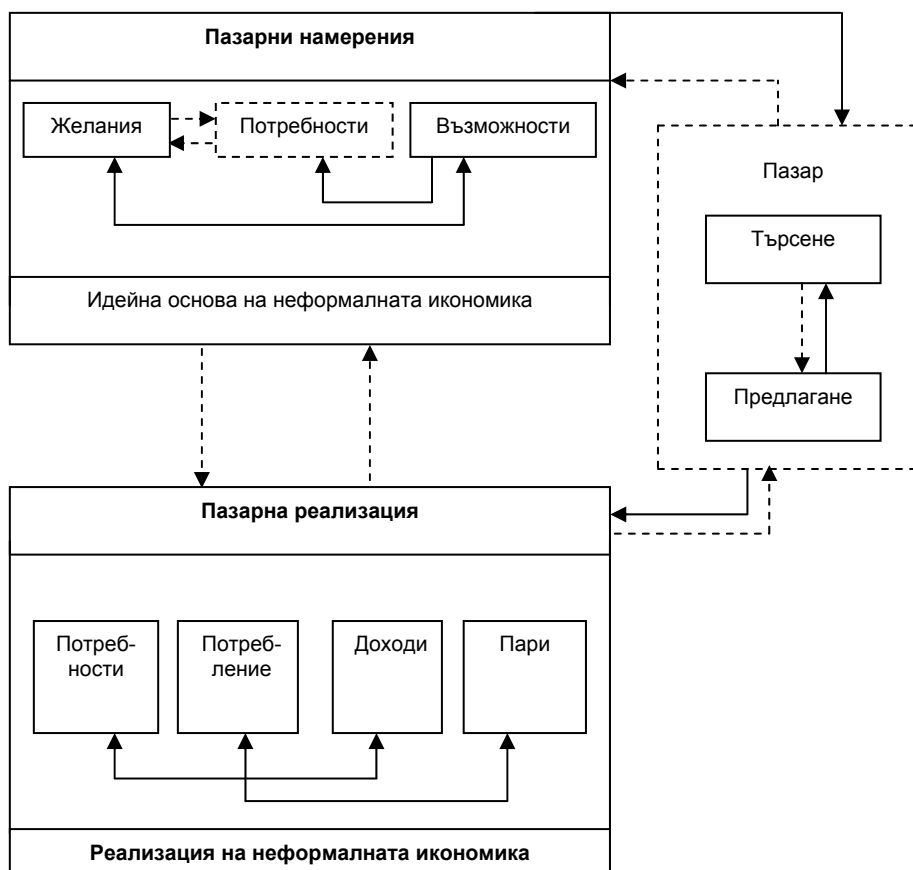
Връзката между пазарните намерения, пазарната реализация и пазара може да бъде обект на анализи от различни гледни точки. За неформалната икономика от значение е несъответствието между компонентите на системата на пазарните намерения, системата на пазарната реализация и самия пазар. Анализът на тези несъответствия може да се представи схематично (вж. схема 5).

---

⁴ Вж. по-подробно *Каменов, К.* Институционална и поведенческа основа на кризата и фалита. В. Търново: Абагар, 2009, с. 6 и 7.

Схема 5

Връзка и възможни несъответствия между пазарни намерения, пазарна реализация и пазар

За неформалната икономика от значение са не само несъответствията между компонентите на пазарните намерения и пазарната реализация, но и между тях и самия пазар. Например пазарните намерения се влияят от състоянието на пазара. Ако към даден момент има несъответствие между желания и възможности, от една страна, и търсене и предлагане, от друга, това може да провокира идеи за развитие на неформални дейности от различен характер - например осигуряването на непокрито от пазара търсене или на пазарно непокрито предлагане. Естествено е, след като тези несъответствия са възникнали в условията на формална икономика, да се търсят неформални пътища за тяхното регулиране. Така се раждат идеи за

развитие на неформални икономически отношения, които във времето могат да се трансформират в “сива” икономика. Тези процеси се активизират особено много по време на икономическа и финансова криза. Също на идейно ниво могат да възникнат различни пазарни внушения и манипулации, които да се свържат с желанията, потребностите и възможностите на личността, респ. групата и стопанските субекти. Всъщност пазарните намерения са форма на отношение към пазара и като пасивно поведение могат да се провокират от различни ситуации и по различен начин с цел тяхното преминаване в активно поведение. Именно на това ниво се раждат такива идеи като възможностите за данъчни нарушения, използването на противоречиви моменти в нормативната база и търсенето на пътища за политически протекции.

Връзката между реализацията на неформалната икономика и пазара е съществена от гледна точка на възможността да се намери пазарно признание за резултатите от нея. Независимо от това дали тези резултати ще бъдат стоки, услуги или информация, без пазар те обезсмислят самата неформална икономика. В такъв смисъл съответствието на резултатите от тази икономика с пазара осигурява и нейното съществуване. В обратния случай никой не би произвеждал криминални стоки, не би поемал риска да нарушава нормативните изисквания и да укрива данъци, мита и акцизи, защото резултатите от подобни действия няма да имат пазарно признание. Видовете несъответствия, свързани с пазарните намерения, пазарната реализация и пазара са систематизирани в таблицата.

Таблица

Видове несъответствия, от които произтича неформалната икономика

№	Вид на несъответствието	Къде се осъществява?
1	Несъответствие в пазарните намерения	В съзнанието на личността; има връзка с емоционалното състояние, възпитанието и като цяло с ценностната система
2	Несъответствие в пазарната реализация	В реалния сектор
3	Несъответствия между пазарни намерения и пазар	На идейна основа
4	Несъответствия между пазарна реализация и пазар	В реалния сектор

У всеки човек може да се мотивира достатъчно основание за отклонение от формалните дадености. При това много често мотивите се пораждат при възникването на точно определени ситуации. В този смисъл човек в различно време е различен и ако не се отчете това обстоятелство, трудно би могла да се даде оценка на поведението на отделните личности и групи от гледна точка на историята на фактите. Липсата на промяна е също въпрос на поведение в конкретна ситуация. В борбата срещу неформалната икономика

най-често се атакува проявено вече поведение на отклонения от формалните дадености. При това резултатите от нея могат да се проектират върху съзнанието на субектите по начин, който далеч не отговаря на най-важното изискване – за решаването на проблемите в стратегически план. Така оперативните резултати от решаването на конкретни проблеми могат да подведат не само участниците в тази борба, но и общественото мнение, когато желаното се взема за действително.

За да могат да се постигнат положителни резултати в стратегически план, борбата срещу неформалната икономика трябва да започне на идейно ниво – това са несъответствията в пазарните намерения, от една страна, и между тях и пазара – от друга. Фактът, че икономическият процес е следствие от поведението на човешкия фактор, е достатъчно основание да се търсят средства и подходи за насочването на това поведение към позитивни промени във формалната икономика. Ето защо въпрос за възпитание и ценности е как и доколко да се простират желанията, къде е мярката за разумните потребности и по какъв начин да се търсят резерви за увеличаването на възможностите. Ако това не се осигури на практика, а се разходват неограничени ресурси и време за отстраняването на симптомите, се “изяжда” потенциалът за разкриването и решаването на истинските проблеми, защото това, което е на повърхността, не е тяхната същност. Така ефектите от въздействието върху несъответствията, свързани предимно с пазарната реализация, могат да се приемат само като симптоматични. Истински и трайни резултати във времето се постигат, когато се решават проблемите, свързани с човешкия фактор на идейна основа, което означава да се моделират (възпитават) желанията, така че да се осмислят потребностите.

Накрая може да се посочи, че когато се изчерпат всички технически, технологични и нормативни резерви в борбата с неформалната икономика, не остава нищо друго освен да се обърнем към човешкия фактор. Стига да не е вече късно.

19.IX.2010 г.